

ՈՌԻՔԵՆ ՄԱՅՐԱՍՏՅԱՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ. ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՈՒ ԾՐԱԳԻՐ

Յեղասպանության երևույթի տեսական հետազոտությունների կարևորագույն եւ, քերես, սակավ ուսումնասիրված ուղղություններից է պետության (*state power*) դերի իրականացման հետ կապված խնդիրների ընդհանրության պարզաբանումը: Մասնավորապես, առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ցեղասպանության քաղաքականության գործադրման վերաբերյալ պաշտոնական որոշում ընդունելու և համապատասխան գործողությունների ծրագրի մախապատրաստման գործընթացը արտացոլող փաստաթղթերի մանրակրկիտ ուսումնասիրումը, քանի որ այս դեպքում հնարավոր է դառնում վավերագրերի միջոցով փաստել դիտավորության հանգամանքի (*intent*) առկայությունը: Այն ցեղասպանության հիմնական բնորոշիչն է: ՄԱԿ-ի մախկին Գլխավոր քարտուղարներից Բուրքոս Բուրքոս-Ղալին բնութագրում է այն որպես ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի 1948թ. Կոնվենցիայի “հիմնարար տարր”¹: Եթե չի հաջողվում այն բացահայտել և ապացուցել, ապա հնարավորություն է ստեղծվում ընդհանրապես խուսափել ցեղասպանության համար պատասխանատվությունից, ինչպես կոնկրետ օրինակների վերլուծության հիման վրա եզրակացնում է ցեղասպանագիտական հետազոտությունների առաջնեկ Լեո Բուփրը²: Այսպես, օրինակ, բրազիլական կառավարությունը ժամանակին խուսափեց տեղաբնիկ առանձին ցեղերի դեմ ցեղասպանության մեջ մեղադրվելուց, քանի որ նրան հաջողվեց ցույց տալ, որ բնակչության այդ խմբերի անհայտացումը արդյունք էր սովի, որը չէր ծրագրվել կառավարության կողմից³:

Դիտավորության հանգամանքը առաջինը մտցրել է գիտական և իրավագիտական շրջանառության մեջ ցեղասպանության հայեցակարգի ստեղծող Բաֆաել Լեմկինը: Հիմք ընդունելով ցեղասպանություն իրականացնողի դիտավորության (*intent*) հանգամանքը, նա բնութագրել է ցեղասպանությունը որպես որոշակի ազգային, կրոնական կամ ռասայական խմբի դեմ “հալածանքի կամ ոչնչացման նպատակով իրականացվող տարաբնույթ գործողությունների ընդհանրություն”⁴: Հետագայում այն տեղ գտավ 1948թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ըն-

դրուված "Յեղասպանության հանցագործության կանխարգելման եւ դրա համար պատժի մասին" Կոնվենցիայի տեքստում⁵:

Սույն հռովմածում պետության դերի ու դիտավորության հանգամանքի հետ կապված տեսական խնդիրները պարզաբանելու համար մենք անդրադառնում ենք Օսմանյան կայսրության իրականությանը: Այս ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ 19-րդ դարի վերջին - 20-րդ դարի սկզբին օսմանյան թուրքիան իրականացրեց նոր ժամանակների առաջին լայնածավալ ցեղասպանությունը՝ շուրջ երկու տասնամյակների ընթացքում մեթոդաբար բնաջնջելով Արեւմտյան Հայաստանի եւ կայսրության այլ տարածաշրջանների հայ ազգաբնակչությանը: Այդ ոճրագործությունը ծրագրվեց եւ իրագործվեց թուրքական պետության կողմից՝ ի դեմս նրա կենտրոնական ու տեղական տարրեր մակարդակի մարմինների ու գերատեսչությունների, ինչպես նաեւ հատուկ այդ նպատակով ստեղծված կառույցների: Ներգրավվեցին և օգտագործվեցին նաեւ մահմեդական ազգաբնակչության առանձին խմբեր: Այդ գործունեությունը ղեկավարում էր պետական կառավարման բարձրագույն օղակի ընդերքում գործող միասնական կենտրոնը՝ սկզբում սուլթան Աբդուլ Համիդը եւ նրա պալատի հատուկ գաղտնի գրասենյակը, հետագայում՝ երիտթուրքական կուսակցության ղեկավար կորիզը:

Այդ քաղաքականության քաղադրիչների եւ տարրերի մի մասը մշակվել ու կիրառվել էր Օսմանյան կայսրության պատմության նախորդ շրջաններում՝ ինչպես հայերի, այնպես էլ այլ հայատակ քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ: Մեր նախորդ հրապարակումներում քննության են առնված ցեղասպանության ծագումնաբանության մի շարք հարցեր⁶: Սակայն դեռևս ուսումնասիրված չէ ցեղասպանության բուն ծրագրի առաջացման գործընթացը կայսրությունում: Սույն հռովածը անդրադարձ է այդ խնդրին: Մենք քննության ենք առնում ցեղասպանական բնույթի երկու ծրագիր, որոնք ստեղծվել են Օսմանյան կայսրությունում շուրջ չորս տասնամյակ տարբերությամբ: Դրանցից առաջինը ստեղծվել է 1876թ. իսկ երկրորդը՝ 1915թ.

1876թ. ծրագիր

Անդրադառնալով 1876թ. ծրագրին: Այն ուղղված է եղել բուլղարների դեմ և ըստ էության հակազդեցություն էր բուլղարների Ապրիլյան ապստամբությանը: Այդ ծրագիրը գիտական շրջանառության մեջ է դրվել մեր կողմից անցյալ տարի և արդյունք է պրպտումների Ռուսաստանի Արտաքին Ժաղաքականության Արխիվում⁷:

Այն, որ նման ծրագիր պիտի գոյություն ունենար, մեզ հուշել են համեմատաբար վերջերս հրատարակված անգլիական դիվանագիտական փաստաթղթերը, որոնք մինչև այդ համարվել են կոնֆիդենցիալ և տեղ չեն գտել հայտնի "Կապույտ գրքերում": Այսպես օրինակ, Ադրիա-

նապուխի բրիտանական փոխ-հյուպատոսի ստացած տեղեկության համաձայն, կառավարության կողմից հանձնարարականներ են ուղարկվել տեղական իշխանություններին, որոնցով ցուցում է տրվել նրանց “ռչնչացնել բուլղարներին” և սպանել վեց տարեկանից ցածր բոլոր ևս ուսմունկներին: Այդ միջոցառումներով, նպատակ է դրվում “բնաջնջել ցեղը (race) և ստիպել մնացածին արտագաղթել”⁸: Այդ կարևոր տեղեկության աղբյուրն է եղել օսմանյան բյուրոկրատիայի ազգությամբ ալբանացի մի ներկայացուցիչ: Այն քվագրված է մայիսի 19-ով: Ուշագրավ է. որ դրանից մի քանի օր առաջ բուլղարացի քաղաքական գործիչ ու հրապարակախոս Թորոթ Բուրմովը, լավ տեղեկացված լինելով բուլղարական ապրիլյան ապստամբության ճնշման նպատակով թուրքական իշխանությունների ձեռնարկած գործողությունների մանրամասների մասին, հանգել էր եզրակացության, թե “դժբախտ ազգաբնակչության կոտորածը տեղի է ունենում սուլթանական կառավարության նախապես մտածված ծրագրով”⁹: Նա այդ ժամանակ գտնվում էր Կ. Պոլսում ու կատարում էր ռուսական դեսպանատան քարգմանչի պարտականությունները: Պարզ է, որ իր այդ դիտարկումը նա կիսել է նաև դեսպան կոմս Ն. Իզմատևի հետ, սակայն արխիվային փաստաթուղթ այդ մասին չի պահպանվել:

Մեր կողմից հայտնաբերված արխիվային փաստաթուղթը ոչ միայն հաստատում է օսմանյան պաշտոնյայի հայտնած տեղեկությունը և բուլղարացի գործչի իրադրության վերլուծության արդյունքը, այլ նաև նշում է ցեղասպանական բնույթի մի շարք կետեր: Այն իրենից ներկայացնում է օսմանյան կառավարության նիստի արդյունքում ընդունված որոշման շարադրանք: Ստորև ներկայացնում ենք այդ հաղորդագրությունը.

“Թուրքական կառավարությունը որոշում է ընդունել ապստամբության ճնշման պատրվակով ոչնչացնել լիովին բուլղարական այն... բնակավայրերը, որոնց բնակիչները առավել առաջընթաց են ապրել, իսկ մնացյալ գյուղերը ու քաղաքները ավերել բաշիբոզուկների ասպատակությունների միջոցով, քաղաքային բնակչության լավագույն ներկայացուցիչներին ոչնչացնել այս կամ այն ձևով, բնաջնջել ողջ մտավորականությունը և կենդանի չթողնել Ռուսաստանում կրթություն ստացած ոչ մի ուսուցչի, փակել ուսումնարանները և այնպես ճնշել ժողովրդին, որ նա հնարավորություն չունենա երբևիցե վերականգնվի ու վերադառնա ներկայիս վիճակին, երբ նա վտանգ է ներկայացնում թուրքերի տիրապետության համար, և վերջապես, թուրքացնել նրա մի մասին, որ էլ ավելի թուլացնել նրան”¹⁰

Դժվար չէ եզրակացնել, որ վերը նշված կետերի ընդհանրությունը իրենից ներկայացնում է, ըստ էության, ոչ միայն ապստամբության

ճնշման ծրագիր, այլև բուլղարների հիմնովին բնաջնջման ծրագիր: Այստեղ նշված են և գլխավոր նպատակը, և այն իրականացնելուն միտված որոշակի գործողություններ: Այդ գործողությունները հետևյալն էին.

1. ոչնչացնել անհնազանդություն ցուցաբերող բուլղարական բնակավայրերի բնակիչներին և հավասարեցնել նրանց հողին,
2. մնացյալ բուլղարական բնակավայրերը ենթարկել բաշիբոզուկների ասպատակություններին,
3. “այս կամ այլ միջոցով” ոչնչացնել բուլղարների քաղաքական, տնտեսական ու ինտելլեկտուալ ընտրամուն,
4. այս քաղաքականության հիմնական թիրախը դարձնել մտավորականությանը, մասնավորապես, Ռուսաստանում կրթություն ստացած ուսուցիչներին,
5. փակել բուլղարական ուսումնարանները
6. հնարավորինս ուժեղացնել բուլղարների թուրքացման գործընթացը:

Ժամանակակից ընկալումներից ելնելով, այս գործողություններին ընդհանրությունը բացահայտում է դիտավորությունը բնաջնջել որոշակի էթնիկական խումբ և կարող է բնութագրել որպես ցեղասպանություն:

Փաստաթղթում մատնանշվում են նաև այդ ծրագրի հեղինակները՝ Օսմանյան կայսրության այդ շրջանի ականավոր պետական գործիչներ Ահմեդ Սիդհատ փաշան ու Հյուսեյն Ավնի փաշան: Սիդհատ փաշան այդ կառավարությունում զբաղեցնում էր առանց պորտֆելի նախարարի պաշտոն, իսկ Ավնի փաշան՝ ռազմական նախարարի: Նրանց առաջարկած ծրագիրը ընդունվել է միայն երկարատև վիճաբանությունից հետո: Մասնավորապես, դեմ է եղել արտաքին գործերի նախարար Բաշիդ փաշան:

Հարկ է ընդգծել, որ այդ ժամանակ կառավարության ղեկավարն էր սադրազամ Մյութերջիմ Բյուշդյու փաշան, որը ժամանակին եղել է Սիրիայում քրիստոնյաների կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչներից¹¹: Նա, Սիդհատը, Ավնին, ինչպես նաև նախկին շեյխու ու իսլամ Հասան Հայրուլլահ էֆենդին սկսած 1875թ. կազմել էին դավադիրների խումբ, որի նպատակն էր ոչ միայն զավթել իշխանությունը, այլ նաև ճնշումներ գործադրել քրիստոնյաների դեմ¹²: Դավադիրները կապ էին հաստատել մահմեդական ուսումնական հաստատությունների ուսանողների հետ և օգտագործելով նրանց կատաղի հակաքրիստոնեական տրամադրությունները հրահրում էին վերջիններիս հակակառավարական ցույցերի¹³: Այդ ցույցերի արդյունքում սուլթանը ստիպված էր կազմել նոր կառավարություն: Այդ դավադիր խմբի բոլոր անդամները ընդգրկվեցին նոր կառավարության կազմի մեջ¹⁴: Այդպիսով, նրանք հնարավորություն ստացան հաղորդել իրենց ծրագրերին պաշտոնական բնույթ:

Հետագայում հանցավոր խմբի կազմը ընդլայնվել էր: Այդ ամիսներին Կ. Պոլսում գտնվող երիտասարդ ռուս թուրքագետ Վասիլի Սմիռնովը¹⁵, հենվելով “ստամբուլյան հարաբերություններին լավ ծանոթ մարդկանցից” ստացված տեղեկությունների վրա, սալիս է երեք թուրք պետական գործիչների անունները, որոնք կազմում էին, ըստ իր բնութագրման, “բուլղարական սարսափների դժոխքային եռյակը”: Գրանք էին, բացի Սիդիատ փաշայից, այդ տարիների խոշոր պետական գործիչ ու ճանաչված բառարանագետ Ահմեդ Վեֆիք փաշան եւ “նոր օսմանցիների” շարժման առաջնորդներից Ալի Սուալիմը¹⁶: Նրանք, ըստ Սմիռնովի, նպատակադրվել էին “սիստեմատիկորեն ոչնչացնել իրենց համար ատելի բուլղարներին և ... համառորեն հետևում են իրենց ծրագրին...”¹⁷:

Շարունակելով հետաքրքրվել այդ խնդրով ռուսական դիվանագետները կարողացան բացահայտել այդ ցեղասպանական ծրագրի մի շարք այլ մանրամասներ: Համաձայն Ռուսե քաղաքի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Վ. Ֆ. Կոժևնիկովի ստացած տեղեկությունների, կայսրության մայրաքաղաքում Սիդիատ փաշայի ղեկավարությամբ գործում է գաղտնի կոմիտե՝ “Սյուփյուրգե” (“Ավել”) անվանումով: Ըստ այդ տեղեկության, “Սյուփյուրգեի” թիրախը միայն բուլղարները չեն, նրա նպատակն է ոչնչացնել երկրի ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը¹⁸:

“Սյուփյուրգեի” գոյության մասին ռուսական դիվանագիտությանը հայտնի էր դարձել միայն 1876 թ. նոյեմբերին: Սակայն, ըստ երևույթին, այն ստեղծվել էր ավելի վաղ, դեռևս այդ նույն տարվա մայիսին, երբ կառավարությունը Սիդիատի և Հյուսեյն Ավնիի ճնշման ներքո ընդունել էր վերոհիշյալ որոշումը բուլղարներին ոչնչացնելու մասին: Հետագայում, Հյուսեյն Ավնիի սպանությունից հետո (նույն թվականի հունիսի 15-ին) այն համալրվել էր նոր անդամներով (հայտնի են Վեֆիք փաշայի և Ալի Սուալիի անունները), սակայն, ինչպես վկայում է հաղորդագրությունը “Սյուփյուրգեի” մասին, Սիդիատը պահպանել էր իր ղեկավար դիրքը:

Ցեղասպանության ծրագրի ստեղծման ամսաթիվը կարելի է որոշել բավական մեծ ճշտությամբ: Նոր կառավարությունը կազմվել է մայիսի 12-ին, մեր կողմից նշված փաստաթուղթը թվագրված է մայիսի 29-ով, անգլիական փաստաթուղթը՝ մայիսի 19-ով: Այսպիսով, առավել հավանական է, որ կառավարության համապատասխան նիստը տեղի է ունեցել մայիսի երկրորդ կեսին, երբ բուլղարական ապստամբությունը վերջնականապես դեռ ճնշված չէր: Հետաքրքիր է նշել, որ այդ նույն օրերին կառավարությունը զավթած դավադիրները նյութում էին նաև այլ դավեր՝ այս անգամ սուլթան Աբդուլ Ազիզի դեմ¹⁹: Ըստ երևույթին, շատ կարճ ժամանակ է պահանջվել և ցեղասպանության ծրագիրը և հակասուլթանական դավադրությունը մախապատրաստելու համար: Այնհայտ է, որ Սիդիատը և Ավնին մշակել էին բուլղարների ցեղասպանության ծրագրի

հիմնական դրույթները նախքան իշխանության գալը: Այդ հրկու գործիչը նաև հիմնական շարժիչ ուժն էին հակասութանական դավադրության²⁰:

Օսմանյան կայսրությունում հետագայում տեղի ունեցած բուռն իրադարձությունները՝ երկու սուլթանների գահընկեցություն, սահմանադրության հռչակում, ինչպես նաև եվրոպական հասարակության կտրուկ հակազդեցությունը “բուլղարական սարսափներին”, խոչնդոտեցին վերը նշված ծրագրի իրականացմանը:

Հանցավոր քառյակի անդամներից միայն Վեֆիքը խուսափեց բռնի մահից: Սիդհատը տարիներ անց սպանվեց իր ռիսերին թշնամի սուլթան Աբդուլ Համիդի հրամանով, Ավնին, ինչպես արդեն նշել էինք, այդ տխրահռչակ կառավարության նիստից մեկ ամիս չանցած սպանվեց մահափորձի հետևանքով, իսկ Սուալին սպանվեց երկու տարի անց՝ Աբդուլ Համիդի դեմ ապստամբության ընթացքում:

1915թ. ծրագիրը

Անցնենք երկրորդ փաստաթղթին: Նրա քրիստոսե հայ ժողովուրդն էր: Այդ փաստաթուղթը իրենից ներկայացնում է Առաջին աշխարհամարտի տարիների Օսմանյան կայսրության մի խումբ ղեկավար գործիչների՝ Թալեաթի ղեկավարությամբ, գաղտնի հանդիպման ժամանակ ընդունված որոշումների գրառում և հայտնի է որպես “10 պատվիրաններ”:

Հանրությանը ծրագրի գոյության մասին հայտնի է դարձել 1919թ. Կ.-Պոլսի հայկական “Վերջին լուր” լրագրի հրապարակումից, որը հրատարակել է նաև ծրագրի հայերեն թարգմանությունը: Հետագայում այն արտատպել է իր մեմագրություններից մեկում հայտնի պատմաբան Լեռն²¹ և ավելի ուշ՝ ֆրանսահայ պատմաբան Աբթուր Բեյլերյանը իր ֆրանսիական արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուի ներածությունում հրապարակել է նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը²²: Ամերիկահայ ցեղասպանագետ Վահագն Դադրյանը անցյալ դարի վերջերին մանրակրկիտ հետազոտեց անգլիական արխիվները և բացահայտեց մի շարք կարևոր փաստեր, կապված փաստաթղթի ստեղծման ու հայտնաբերման հանգամանքների հետ²³: Մասնավորապես, պարզվեց, որ խորհրդակցությանը ներկա են եղել ներքին գործերի նախարար և երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Թալեաթը, կենտրոնական կոմիտեի անդամներ և “հատուկ կազմակերպության” ղեկավարներ Բեհաեդդին Շաքիրը ու Նազըմը, ներքին գործերի հասարակական անվտանգության վարչության պետ Իսմաիլ Ջանվուլադը ու օսմանյան բանակի գլխավոր շտաբի քաղաքական վարչության պետ զնդապետ Մեյֆին: Խորհրդակցությանը որպես քարտուղար ներկա է եղել ներքին գործերի նախարարության հետախուզական վարչության պետ զնդապետ Էսադը, որը և գրի է առել փաստաթուղթը: Ստորև ներ-

կայացնում ենք Դատրյանի կողմից հրապարակված անգլերեն տեքստի թարգմանությունը.

1. “Միություն և առաջադիմություն” կոմիտեի կանոնակարգի 3-րդ ու 4-րդ կետերը օգտագործելով փակել բոլոր հայկական միությունները և ձերբակալել բոլոր նրանց, ովքեր երբևիցե գործել են կառավարության դեմ, և ուղարկել նրանց այնպիսի նահանգներ, ինչպիսիք են Բաղդադը կամ Մոսուլը, և ոչնչացնել նրանց ճանապարհին կամ տեղում:

2. Բռնագրավել գեները:

3. Համապատասխան ու հատուկ միջոցներով գրգռել մահմեդականների կարծիքը հայերի դեմ. այնպիսի վայրերում, ինչպիսիք են Վանը, Էրզրումը, Ադանան, որտեղ հայերը փաստորեն արդեն արժանացել են մահմեդականների ատելությանը, հրահրել կազմակերպված կոտորածներ՝ ինչպես ռուսները արեցին Բաքվում:

4. Էրզրումի, Վանի, Մամուրեք ու Ազիզի ու Բիթլիսի նահանգներում թողնել գործադրումը ժողովուրդին, ի հակառակ դրան այնպիսի տեղերում, ինչպիսիք են Ադանան, Սըվասը, Բուրսան, Իզմիտը ու Ջմյունիան ակտիվորեն օգնել մահմեդականներին կանոնավոր զինված ուժերով (այսինքն՝ ժանդարմերիայով):

5. Իրականացնել միջոցառումներ՝ մինչև 50 տարեկան բոլոր տղամարդկանց, հոգևորականներին և ուսուցիչներին ոչնչացնելու նպատակով, թողնելով աղջիկներին և երեխաներին՝ մահմեդականացնելու նպատակով:

6. Տեղահանել բոլոր նրանց ընտանիքներին, ում կհաջողվի փրկվել, և իրականացնել միջոցառումներ՝ նրանց բոլոր կապերը իրենց ծննդավայրերի հետ կտրելու նպատակով:

7. Քանի որ հայ պաշտոնյաները կարող են լինել լուտեսներ, նրանց լիովին հեռացնել բոլոր պետական գերատեսչություններից կամ պաշտոններից:

8. Օգտագործելով համապատասխան միջոցներ՝ սպանել բանակում գտնվող բոլոր հայերին, թողնելով դրա իրականացումը զինված ուժերին:

9. Բոլոր գործողությունները ամենուրեք սկսել միաժամանակ՝ այդպիսով ժամանակ չթողնելով նախապատրաստելու պաշտպանական միջոցառումներ:

10. Ուշադրության դարձնել այս հրահանգների հույժ գաղտնի քննության վրա, դրանք չպիտի հայտնի լինեն 2-3 հոգուց ավելի մարդկանց”:²⁴

Փաստաթղթի վրա ամիս-ամսաթիվ նշված չէ: Անգլիացի սպան, որին էսադը հանձնել է այդ փաստաթուղթը, թվագրել է այն մոտավորա-

պես 1914թ. դեկտեմբեր – 1915թ. հունվար ամիսներով²⁵։ Ներկայումս հայտնի փաստերի լույսի ներքո այդ թվագրումը կարելի է համարել ընդունելի, քանի որ փետրվարին արդեն նշաններ կային, որ այդ ծրագրի կետերը սկսել են իրագործվել։ Այսպես, օրինակ, լավատեղյակ գերմանացի փոխ-գնդապետ Շտանգեն²⁶ հայտնում էր, որ փետրվարի 10-ին “քաղաքական պատճառներով” սպանվել են Օսմանյան բանկի հայագրի փոխ-տնօրենը և համարյա այդ նույն օրերին՝ Էրզինջանի հայոց եպիսկոպոսը²⁷։ Դրանից մի քանի օր հետո սկսվեց հայագրի պաշտոնյաների փոխարինումը պետական ծառայությունից, օսմանյան բանակի հայ շարքայիների զինաթափումը և սպաների ձերբակալումը²⁸։ Բոլոր այդ գործողությունները հիշատակված էին “10 պատվիրաններում”։ Որոշ մասնագետների պնդմամբ, երիտթուրքերի կենտրոնը վերջնական որոշումը հայերի զանգվածային կոտորածը սկսելու մասին ընդունել է 1915թ. նույն ամսի կեսերին²⁹։ Արամ Անտոնյանի կողմից հրատարակված երիտթուրքական կուսակցության կենտկոմի նամակը, ուղղված Ադանայի վիլայեթում կենտկոմի պատասխանատու ներկայացուցիչ Ջեմալին, գրված է փետրվարի 18-ն և աննուղակի կերպով հաստատում է այդ վարկածը, քանի որ այստեղ նշվում է, թե արդեն որոշում է ընդունվել բոլոր հայերին անխնա ոչնչացնել և համապատասխան հրամանները այդ մասին կառավարության կողմից շուտով կուղարկվեն նահանգների կուսակալներին ու բանակի հրամանատարներին³⁰։ Այսպիսով, կարելի եզրակացնել, որ “10 պատվիրանները” արտացոլում են հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ վերջնական որոշում ընդունելու նպատակով նախապատրաստական աշխատանքի այն փուլը, երբ արդեն ստեղծվել էր կոնկրետ խնդիրների լուծմանը ուղղված գործողությունների ու միջոցառումների միասնական ու համակարգված ծրագիր։

Ծրագրի հեղինակներից Թալեթի, Բեհաեդդին Շաքիրի ու Նազըմի մեղքը հայոց ցեղասպանության կազմակերպման ու իրականացման մեջ վաղուց հայտնի ու փաստված է և լրացուցիչ անդրադարձի անհրաժեշտություն չկա։ Ջանփուլադի հայաջինջ գործունեությունը նույնպես լավ հայտնի է։ Մասնավորապես, նա գլխավոր պատասխանատու է Կոնստանդնուպոլսի հայ մտավորականության և այլ խավերի ներկայացուցիչների ձերբակալությունների և աքսորի համար։ Նույնիսկ իր կուսակիցների շրջանում նա աչքի էր ընկնում անմարդկային դաժանությամբ ու արյունարբությամբ հակումներով և այդ պատճառով նրան անվանում էին “մարդասպան զինվոր”³¹։ Անգլիացի սպա Էնդրյու Րյանը, որը հարցաքննել է ձերբակալված երիտթուրք պարագլուխներին, խոստովանում էր, որ ինքը նրա նկատմամբ ավելի քիչ համակերանք է գգում, քան թե ուրիշների նկատմամբ³²։ Իսկ ահա Մուսթաֆա Զեմալը ոչ միայն համակրում էր այդ “մարդասպան զինվորին”, այլ նաև բարձր էր գնահատում նրան, որպես “պետական գործի”...³³

Այդ հանցավոր խմբի հինգերորդ անդամը՝ գլխավոր շտաբի գնդապետ Սեյֆին նույնպես եղել է հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուներից: Նրա դերը մինչև օրս լիովին բացահայտված չէ: Հայտնի փաստերը վկայում են, որ նա. մասնավորապես, ղեկավարել է «Հատուկ կազմակերպության» շրջանակներում գործող մարդասպանների ջոկատները՝ այսպես կոչված *ֆիդայիներին*: Այդ փաստը հաստատվել է գերմանացի գնդապետ ֆոն Լոստովի կողմից³⁴: Սակայն շնորհիվ գաղտնի գործելու մեծ վարձի այդ մարդասպանին հաջողվեց խուսափել ետպատերազմյան օսմանյան ռազմական դատարանի առջև կանգնելուց: Պատերազմի ավարտից հետո նա ակտիվ, սակայն և հաճախ անտեսանելի գործունեություն ծավալեց քեմալական շարժման տարբեր ճակատներում: Այսպես, նա ղեկավարներից էր Արևմտյան ճակատում գործող գաղտնի «Համզա» խմբի, որի նպատակն էր ապահովել հաջորդականությունը երիտթուրքերի և քեմալականների միջև³⁵, իսկ հետագայում՝ հրամանատարն էր Տրապիզունտ տեղակայված քեմալական բանակի ստորաբաժանումներից մեկի³⁶:

Հանցավոր խմբի անդամներից Սեյֆին միակն էր, որը մահացավ իր մահով: Թալեաթին և Բեհաեդդին Շաքիրին գնդակահարեցին հայ վրիժառուները, Նազըմը ու Ջանփուլադը մեղադրվեցին Մուսթաֆա Քեմալի դեմ մահափորձ նախապատրաստման համար և ի թիվս մի շարք այլ նախքին իթթիհադականների 1926թ. կախաղան բարձրացվեցին:

Համեմատական վերլուծություն

Ժամանակակից ցեղասպանագիտության մեջ լայն տարածում է ստացել տարբեր ցեղասպանությունների համեմատական ուսումնասիրումը: Համապատասխանաբար, ուշադրություն է դարձվել համեմատական հետազոտությունների մեթոդաբանական կողմի վրա: Մասնավորապես, առաջարկվել է «ցեղասպանությունների տարբեր դեպքերի համեմատության և ուսումնասիրման մատրիցա»³⁷: Սակայն բացակայում են պետության բարձրագույն մարմինների կողմից նախապատրաստված ցեղասպանական ծրագրերի, կամ այլ համանման փաստաթղթերի համեմատական ուսումնասիրությունները: Նշանակում է, չկա նաև համապատասխան մեթոդաբանություն: Այդ պատճառով, մենք ստիպված ենք առաջարկել մեր մեթոդը, որը կարելի է անվանել *համեմատական-կառուցվածքային*: Այն իր մեջ ներառում է համեմատական, ինչպես նաև կոնկրետ տեքստերի հետազոտությունների տարրեր և հնարավորություն է տալիս լավագույնս քննության առնել ամերիկացի հասարակագետ Սթիվըն Քացի կողմից նշված ցեղասպանության վերլուծության երեք հիմնական հարցերը. բնորոշում, փաստացի նյութ և մեկնաբանություն³⁸:

Համեմատելով “10 պատվիրանները” 1876 թ. փաստաթղթի հետ կարելի եզրակացնել, որ թուրքական վերնախավը անցած չորս տասնամյակների ընթացքում զգալիորեն հմտացել էր ցեղասպանություն նախապատրաստելու ու համապատասխան գործողությունների ծրագիր ստեղծելու գործում: Մասնավորապես, մի ողջ ազգի բնաջնջման գործընթացը այս փաստաթղթում ծրագրավորված է իրականացնել պետական տարբեր մարմինների համակարգված և մեկ կենտրոնից ղեկավարվող տարաբնույթ գործողությունների միջոցով: Դրանք թվին են պատկանում, օրինակ, և բռնի տեղահանությունը, ընդ որում, այդ պիտի օգտագործվի որպես քող՝ ֆիզիկական բնաջնջման համար, և հայ ազգաբնակչության նախապես ընտրված որոշակի խմբերի զանգվածային ոչնչացումը ու բռնի մահմեդականացումը և այլն: Նշված է, թե պետական որկառույցն է իրականացնելու բնակչության որ խմբի ոչնչացումը: Հաշվի է առնված նաև ժամանակի գործոնը՝ նշված է գործողությունների միաժամանակյա իրականացման անհրաժեշտությունը: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում քողարկիչ միջոցառումների իրականացման և հույժ գաղտնիության պահպանման անհրաժեշտության վրա: Կարևոր հանգամանք է այն, որ նշված ցեղասպանական գործողությունները նախատեսված է իրականացնել ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլ ողջ կայսրության տարածքում:

1876թ. ծրագրում բոլոր այդ բաղադրիչները բացակայում են: Այն պարզապես պարունակում է ժամանակակից հասկացողությամբ ցեղասպանական գործողությունների որոշակի մի ընդհանրություն, որը նախատեսված էր իրականացնել միայն Բուլղարիայի տարածքի վրա: Չեն նշված նրանց իրականացման ու ղեկավարման միջոցները, անտեսված են ժամանակի գործոնը և համակարգման անհրաժեշտությունը: Ի տարբերություն “10 պատվիրանների”, ուշադրություն չի դարձված գաղտնիության հանգամանքի վրա: Դեռ ավելին, ռուսական դիվանագիտական աղբյուրները հայտնում են, թե նրա գլխավոր հեղինակ Սիդիատ փաշան չի թաքցնում այդ ծրագրի գոյության փաստը և “բացահայտորեն խոսում է նրա մասին”³⁹:

Ծրագրերի միջև կարևոր տարբերությունից է նաև այն, որ 1876թ. ծրագիրը ընդունվել է կառավարության միտքի ընթացքում՝ քննարկումներից ու վիճաբանություններից հետո: Այն ունեցել է իր ընդդիմախոսին՝ ի դեմս կայսրության արտաքին գործերի նախարարի: 1915թ. ծրագիրը արդյունք է գաղտնի խորհրդակցության, որի ընթացքի մասին ոչ մի մանրամասն հայտնի չէ: Այդ փաստաթուղթը պահվել է գաղտնի և սկսել է իրագործվել մույնպես գաղտնիության պայմաններում, ինչպես և պահանջում էր նրա վերջին “պատվիրանը”: Մակայն կայսրությունով մեկ տեղի ունեցող ամասելի կոտորածը այլևս անհնարին էր պահել գաղտնի: Մա-

յիսի 12-ին (հ.տ.) Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունները Հայտարարագրով դիմում են օսմանյան կառավարությանը՝ նրա անդամների վրա դնելով անձնական պատասխանություն Թուրքիայի կողմից “մարդկության ու քաղաքակրթության” դեմ իրականացվող հանցագործությունների համար⁴⁰։ Թուրքիայի պարագլուխները և միաժամանակ ցեղասպանության ծրագրի հեղինակները հանցագործությունները քողարկելու և պատասխանատվությունից խուսափելու միջոց էին ընտրել հայերի սպանող՝ որպես պատերազմական գոտիներից տեղահանություն ներկայացնելու հնարքը։ Հայտարարագրի հրապարակման հաջորդ օրվանից թուրքական իշխանությունները, Թալեաթի նախածեռնությամբ, սկսում են ձեռնարկել քայլեր, որոնց նպատակն էր post factum “օրինական” տեսք հաղորդել բռնի տեղահանությանը։ Նա ներքին գործերի նախարարության անունից զադունի զեկուցագրով դիմում է կառավարությանը՝ պահանջելով տեղահանել պատերազմական շրջանների հայ ազգաբնակչությանը⁴¹։ Այս փաստաթուղթը, չնայած այն հանգամանքին, որ պարունակում է կեղծիքների ու ստերի մի ամբողջ շարան, միաժամանակ հնարավորություն է տալիս վերահաստատելու թուրքական իշխանությունների ցեղասպանության դիտավորությունը։ Հ.Գ.Ղազարյանի թարգմանությամբ այն ձևակերպված է այսպես. “Պետության կենսական ջանքերու կարգին կարևոր գործ մըն է այս մտատանջությունը⁴², զայն հիմնական կերպով լուծելու, վերջացնելու և ամբողջապես ջնջելու համար⁴³։ Այս մասին միջոցներ պատրաստելու և պատրաստ գտնվելու մասին խորհած և նկատողության առած ենք⁴⁴։ Վերջին նախադասությունը կարելի է մեկնաբանել որպես անդրադարձ մեզ լավ ծանոթ “10 պատվիրաններին”։

Իշխանությունները այնքան էին շտապում, որ խախտեցին օրենքների ընդունման կարգը, ինչը վկայում է նրանց շրջանում տիրող խուճապի մասին։ Առանց կառավարության միստ հրավիրելու, Թալեաթի զեկուցագիրը քննարկելու և կառավարության համապատասխան որոշում ընդունելու, արդեն հաջորդ օրը հապճեպ ընդունվում է և անմիջապես հրապարակվում է “Պատերազմի ժամանակ կառավարության գործունեության դեմ դուրս եկողների համար ռազմական տեսանկյունից առնվելիք միջոցների մասին ժամանակավոր օրենք”՝ վերտառությամբ և սուլթանի և ռազմական նախարար Էմվերի ստորագրությամբ օրենքը⁴⁵։ Պատմագիտական գրականության մեջ այն հայտնի է որպես “Տեղսահանության մասին օրենք”, չնայած այն հանգամանքին, որ օրենքի տեքստում օգտագործված է ոչ թե “տեղահանություն” (*tehcir*) բառը, այլ “արտաքսում ու բնակեցում” (*sevk ve iskân*) արտահայտությունը⁴⁶։ Այդ օրենքի հրապարակված տեքստը պարունակում է չորս կետ, որոնցից կարևորը առաջին երկուսն են։ Նրանցով զինվորական ստորաբաժանումների ղեկավարները պարտադրվում են պատերազմական գոտում կարգ ու

կանոնը խախտողներին ու կառավարության որոշումներին չենթարկվողներին ոչնչացնել, իսկ լրտեսության մեջ կասկածվող գյուղերի ու գյուղաքաղաքների բնակիչներին՝ “արտաքսել ու բնակեցնել” այլ բնակավայրերում⁴⁷։ Ուշագրավ է, որ հայ բառը այստեղ ընդհանրապես չի գործածված։

Օրենքի բովանդակությանը ծանոթանալիս ակնհայտ է դառնում երկու կարևոր համգամանք.

առաջինը, այն գրված է միայն մեկ նպատակով՝ վտրժել Անտանտի տերություններին համոզել, որ երկրում տեղի են ունենում զուտ պատերազմական պայմանների պահանջներից բխող միջոցառումներ, այլ ոչ թե հայերի համատարած և անասելի դաժան կոտորած.

երկրորդը, այդ միջոցառումների իրականացման համար պատասխանատու են զինվորական ղեկավարները, սկսած բանակի հրամանատարներից և վերջացրած դիվիզիայի հրամանատարներով, այլ ոչ թե կառավարության անդամները, որոնց պատերազմից հետո խոստացել էին պատժել Անտանտի երկրները։

Այսպիսով, հայոց ցեղասպանության հիմնական կազմակերպիչները, լավ գիտակցելով իրենց մեղքը, սկսած կոտորածների արդեն առաջին փուլից, փորձ էին անում խուսափել պատասխանատվությունից։ Պատահական չէ, որ նույնիսկ այս օրենքը պարունակում էր գաղտնի կետեր, որոնք վերաբերում էին կոտորված ու բռնազաղթվածների ունեցվածքի բռնագրավմանը⁴⁸։ Այս դեպքում ևս բարձրագույն իշխանության ներկայացուցիչ թուրք ջարդարարները ցուցաբերում էին “զգուշավորություն”...

Ըստ օրենքի 3-րդ կետի, այն ուժի մեջ մտավ միայն պաշտոնաթերթ “Takvim-i Vekāyi” (“*Իրադարձությունների օրացույց*”) կողմից հրատարակվելուց հետո, այսինքն, մայիսի 19-ին։

Մինչդեռ, Թալեաթի զեկուցագիրը մայիսի 16-ին ներկայացվեց *սադրազամ* (վարչապետ) Սալիդ Հալիմին, որը չսպասելով կառավարության նիստին, տվեց նրան իր հավանությունը, այդպիսով միանալով հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատուների թվին։ Նա փաստաթղթի վրա դրեց իր անվան առաջին տառերը ու արեց հետևյալ մակագրությունը. “ի կատար առել համաձայն առաջարկվածի”⁴⁹։ Կառավարության նիստը, որտեղ քննարկվեց Թալեաթի զեկուցագիրը, տեղի ունեցավ մեկ օր հետո՝ մայիսի 17-ին։ Այդ նիստի համառոտ արձանագրությունը պահպանվել է և հետագայում հրապարակվել է ի թիվս օսմանյան արխիվներում պահվող այլ նյութերի⁵⁰։ Փաստաթուղթը վերնագրված է “Նախարարների խորհրդի քննարկումների վերաբերյալ արձանագրություն” և բաղկացած է երկու մասից. “Համառոտ նկարագրություն”⁵¹ ու “Որոշում”։ Ընդգծենք, որ այս վերջինում նույնպես առկա է արտահայտություն, որը բացահայտում է այս անգամ արդեն ողջ օսմանյան

կառավարության ցեղասպանական նպատակադրվածությունը՝ նշված է հայկական շարժման «լիովին ոչնչացման ու վերացման անհրաժեշտությունը» («imhâ ve izâlesi kat'ıyyen muktezi»)՝:

Հայոց ցեղասպանության մասին որոշում ընդունելու վերջին փուլը արտացոլող ներկայումս հայտնի փաստաթղթերի ծագումնաբանական-բովանդակային վերլուծության արդյունքում պարզ է դառնում, որ ի տարբերություն 1876թ., երիտթուրք ռճրագործների գործողություններում հենց սկզբից մեծ տեղ է հատկացվել իրականության կեղծմանը ու քուղարկմանը:

Որոշ դեպքերում ակնհայտ է երկու ծրագրերի մմանությունը: Այսպես, օրինակ, հատուկ ընդգծված է սոցիալական-մասնագիտական որոշակի խմբի՝ և բուլղարացի, և հայ ուսուցիչների իսպառ բնաջնջման անհրաժեշտությունը: Կամ էլ, բռնի մահմեդականացումը երկու փաստաթղթերում դիտարկվում է որպես ազգի բնաջնջման լրացուցիչ միջոց:

Ընդհանուր առմամբ, 1876թ. ծրագիրը արտահայտում է միջանկյալ վտու՝ միջնադարում Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաների նկատմամբ որպես պատժամիջոց լայնորեն կիրառված զանգվածային կոտորածների քաղաքականության և լայնածավալ ցեղասպանության քաղաքականության միջև: Այդ պատճառով, այն որպես կոնկրետ ցեղասպան գործողություններ նախանշող փաստաթուղթ «անկատար» է: Ի տարբերություն նրան, «10 պատվիրանները» աչքի են ընկնում և նպատակների հստակ նախանշմամբ, և նրանց իրականացմանը ուղղված ու զադտնիության պայմաններում նախապատրասվող միջոցառումների լավ մտածված մի ողջ համակարգով: Ըստ էության, «10 պատվիրաններ» պարունակող ծրագիրը այդ տեսակետից արտահայտում է այն փաստի, որ թուրքական վերնախավը տասնամյակների ընթացքում «հմտացավ» այլազգիների ու այլադավանների զանգվածային սպանող կազմակերպելու ռճրագործ գործում: Այդ առումով, այն կարող է համեմատվել միայն մացիստական Գերմանիայի կողմից հրեաների ցեղասպանությունը ծրագրավորող փաստաթղթերի հետ: Ամեն դեպքում, այն անցյալ դարի ամենադաժան փաստաթղթերից է, բացարձակ չարի խտացրած արտահայտումներից:

Մեր կողմից քննության ստնված երկու ցեղասպանական բնույթի փաստաթղթերի միջև կա նաև մեկ սկզբունքային տարբերություն: Առաջինը, 1876 թվականին, ըստ էության, նպատակ ուներ արմատական միջոցներով *հակազդել* արդեն ընթացող բուլղարական զինված ապստամբությանը: Իսկ երկրորդը, 1915 թվականին, արդյունք էր տարիների նախապատրաստական աշխատանքի, որը, փաստորեն, սկիզբ էր առել դեռևս 1910թ.⁵³ և նրա ստեղծման պահին Օսմանյան կայսրությունում հայերի զինված ապստամբություն գոյություն չուներ: Բացի դրանից, թուրքական իշխանությունները 1890-ականներից սկսած արդեն ձեռք

էին բերել հայ ժողովրդի զանգվածային կոտորած ամենադաժան միջոցներով իրականացնելու “փորձառություն” և 1915թ., անտարակույս, հաշվի առան այն: Բուլղարների դեպքում, այդ փորձը սահմանափակ էր:

1876 թվականի ծրագիրը այդպես էլ հիմնականում չիրականացվեց: Բուլղարները, չնայած այն հանգամանքին, որ Ալայիլյան ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց, ոչ միայն պահպանեցին իրենց գոյությունը իրենց հայրենիքի տարածքի վրա, այլ նաև շուտով հնարավորություն ստացան նախադրյալներ ստեղծելու ինքնիշխան պետություն ստեղծելու համար: “10 պատվիրանները” իրականացվեցին “մեծ հաջողությամբ”, քանի որ դրա արդյունքում հայ ժողովուրդը իսպառ բնաջնջվեց իր պատմական հայրենիքի տարածքում:

Վերջարանի փոխադրեն

Մեր կողմից քննության առնված երկու ցեղասպանական ծրագրերի առկայությունը, որոնք ուղղված էին երկու տարբեր ժողովուրդների դեմ և որոնք միմյանցից բաժանված են համարյա չորս տասնամյակ ժամանակահատվածով, վկայում է, որ Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջանակները՝ սկսած 19-րդ դարի վերջին քառորդից մինչև նրա փլուզումը, ցեղասպանության քաղաքականությունը դիտարկում էին որպես բազմազգ ու բազմադավան կայսրության՝ միատարր պետության վերածելու ու տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու արմատական միջոց: Ըստ էության, ցեղասպանության ոճրագործության նախապատրաստումը և իրականացումը դարձել էին պետական գործառույթների բաղադրամաս: Նման դեպքերում, համաձայն որոշ հետազոտողների, կարելի է խոսել նույնիսկ “*համառության*” մասին, որը ցուցաբերում է տարիների ընթացքում տվյալ պետության կառավարությունը, հետապնդելով ցեղասպանական նպատակներ, նույնիսկ եթե նրանք որոշ դեպքում չեն ստանում համապատասխան ձևակերպում⁵⁴:

Այս եզրակացությունը ուժեղացնում է այն հետազոտողների դիրքերը, որոնք առաջարկում են բնութագրել Օսմանյան կայսրությունը իր գոյության վերջին կեսդարյա ժամանակահատվածում որպես “ցեղասպան” կամ “ոճրագործ” պետություն: Այս մոտեցումը կիսում են այնպիսի ճանաչված ցեղասպանագետներ, ինչպիսիք են Լեո Բուփորը⁵⁵, Իրվինգ Լուիս Հորովիցը⁵⁶, Իվ Թերնոնը⁵⁷ և այլք: Մենք նույնպես կողմնակից ենք այդ մոտեցման⁵⁸:

Միաժամանակ, Օսմանյան կայսրության օրինակով պետականորեն նախապատրաստված ցեղասպանությունների ծրագրերի համեմատական-կառուցվածքային ուսումնասիրումը և ժամանակի ընթացքում նրանց հիմնադրույթների կերպարամափոխման օրինաչափությունների բացահայտումը հնարավորություն են տալիս գիտական լուրջ հիմքի

վրա դնել ընդհանրապես “ցեղասպան” պետության ծագումնաբանության հայեցակարգային մի շարք կարևոր խնդիրների հետազոտումը:

RUBEN SAFRASTYAN

OTTOMAN EMPIRE. TWO PROGRAMMS OF GENOCIDE

In the late 19th and early 20th century, Ottoman Turkey carried out the first large-scale genocide of new times, annihilating the Armenian population in Western Armenia and other territories of the Empire for some twenty years. This crime was programmed and implemented by the Turkish state, in particular by its central and territorial bodies and departments of different levels, as well as by structures established especially for this purpose. The whole process of genocide was headed by a united center functioning inside the top government circle.

Part of the components and elements of this policy was elaborated and applied to the Armenians and other subdued peoples in the previous periods of the history of the Ottoman Empire. Ottoman Turkey had waged a policy of massacres against these peoples for centuries considering it the most important and basic method to keep them subdued. The succession of massacres and the genocide in the Ottoman Empire arouses no doubts. However, by present specialists have not applied to the specific historical stages, ways and forms of development of the policy of massacres into genocide. In particular, the process of origination of the genocide program in the Empire has not been studied so far.

The given report applies to this problem. We examine two programs of genocide nature that were created in the Ottoman Empire. The gap between them was some forty years.

The first program was elaborated in 1876, the second one in 1915. Comparing the these documents, one can draw a conclusion that during the last forty years the Turkish elite had become rather experienced in preparation of genocide and creation of a program of relevant acts. In particular, the document of 1915 programmed the process of extermination of a nation through systematized various acts of different state bodies regulated by a single center.

The two programs were aimed against two different peoples and the period between them was 40 years. The existence of these two state programs of genocide testifies that starting from the last 25 years of the 19th century up to its collapse, the ruling circles of the Ottoman Empire had considered the policy of genocide as a method of transforming the multi-nation and multi-religion empire into a homogeneous state maintaining the territorial integrity. In essence, preparation and implementation of the crime of genocide became a component of state functions.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *Introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations.* – In: The United Nations: Blue Books Series, Volume VII: The United Nations and Human Rights, 1945-1995. With an introduction by Boutros Boutros-Ghali,

- Secretary General of the United Nations. New York: Department of Public Information, United Nations, 1995, p. 21.
2. *Leo Kuper*, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven and London, 1981, p. 33-35.
 3. *Shu. Frédérick Guillaume Dufour*, *Toward a Socio-historical Theory of Persecution and an Analytical Concept of Genocide*. - YCISS Occasional Paper, Nr. 67, October 2001, p.13.
 4. *Raphael Lemkin on Genocide*. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Antology*. Ed. by *J. N. Porter*. Lanham-New-York-London, 1982, p. 330.
 5. Անգլերեն պաշտոնական տեքստը տես. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide A/RES/260 A (III), 9 December 1948*. - In: *The United Nations: Blue Books Series, Volume VII: The United Nations and Human Rights, 1945-1995*. With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations. New York: Department of Public Information, United Nations, 1995, p. 151-153.
 6. *Ռուբին Սաֆրաստյան*, Ցեղասպանության ակունքները միջնադարյան Օսմանյան կայսրությունում. I. - Պատմա - քառասիրական հանդես, 1998, քիվ 1-2 (147-148), էջ 105-112: *Նույնի*, Նախացեղասպանություն (Proto-Genocide). տեսության և պատմության խնդիրներ (Օսմանյան կայսրության օրինակով). - Թուրքագիտական եվ օսմանագիտական հետազոտություններ, III: Երևան, 2005, էջ. 26 – 47:
 7. *Ռուբին Սաֆրաստյան*, Թուրքական իշխանությունների հակազդեցությունը 1876 թ. բուլղարական ապստամբությանը. նոր մոտեցում. - Արևելագիտական ժողովածու, հատոր V: Երևան, 2004, էջ. 310-318:
 8. *J. H. Dupuis to H. Elliot*, May 19, 1876. - In: *The Near and Middle East, 1856-1914 Part 1: British Documents on Foreign Affairs. Series B: Near and Middle East, Volume 2: The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876*. Editor : *D. Gillard*. Bethesda, 1985, p. 234.
 9. Տե՛ս նրա մամակը պատմաբան պրոֆեսոր Նիլ Պոպովին, որը միաժամանակ Մոսկովյան սլավոնական կոմիտեի քարտուղարն էր. Письмо болгарского журналиста Т. Бурмова Н. А. Попову, 1876г. мая 15. - Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы в трех томах. Том первый: Освободительная борьба южных славян и Россия, 1875-1877. Под ред. С. А. Никитина, В. Д. Конобеева, Ал. К. Бурмова, Н. Т. Тодорова. Москва, 1961, с.222.
 10. *Вице-консул в Филипполе - Послу в Константинополе*, 17 /29 мая 1876г., копия, прил.к предыд. - Архив Внешней Политики России (АВПР), ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 159об – 160. Գեոռգի անճնական արխիվում պահպանվել է այդ փաստաթղթի մեկ այլ օրինակ, որը ժամանակին հրատարակվել է Բուլղարիայում : Այն էականորեն չի տարբերվում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում պահվող օրինակից: Տես. *Доклад Герова*. Константинополь, май 1876г. - *Документи за българската история*. Т. 2 : Архив на Найден Геров. Ч. 2, София, 1932, с. 168-169.
 11. Տես այդ մասին *С. Н. Константинопольские письма (1861-1864)*. - *Русский вестник*, 1867, т. 69, май, с. 58.

12. Տես այդ մասին *Vassif Effendi Clician*, Son Altesse Midhat-pacha. grand vizir. Paris. 1909. p. 37 – 39.
13. *Игнатъев — Гурсу*, 13/25 мая 1876г. — АВНР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 43 – 47.
14. *İ. H. Danişmend*, Osmanlı Tarihi Kronolojisi. Cilt: 4. İstanbul. 1955. s. 255.
15. Վերադառնալով հայրենիք. Վ. Սմիռնովը ծավալեց քնննավոր գիտա-մանկավարժական գործունեություն և դասվեց ոռոսական բուրազիտության ճանաչված դեմքերի շարքին: Նրա գիտական գործունեության ու պատմագիտական հայացքների մասին տես. *А. С. Твертинова*. В. Д. Смирнов - историк Турции (К 125-летию со дня рождения). - Советская тюркология, 1971, 4, с. 103-114.
16. *В. Смирнов*, Официальная Турция в лицах. Stambul und das moderne Türkenthum. Politische, sociale und biographische Bilder. von einem Osmanen. Leipzig, 1877. - Вестник Европы, 1878, кн. 1, с. 311.
17. Նույն տեղում:
18. *В. Ф. Кожевников - Н. П. Игнатъеву*, 12 ноября 1876 г., Приложение. - Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы в трех томах. Том первый: Освободительная борьба южных славян и Россия, 1875-1877. Под ред. *С. А. Никитина*, *В. Д. Конобеева*, *Ал. К. Бурмова*, *Н. Т. Тодорова*. Москва, 1961, с.501.
19. Տես այդ մասին *R. H. Davison*, Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876. Princeton, 1963, p. 330 – 331.
20. *Ali Haydar Midhat Bey*, The Life of Midhat Pasha. London. 1903, p.82.
21. Տես առաջին անգամ 1934թ. Փարիզում հրատարակված աշխատության վերահրատարակումը. Լեօ, Թիւրքահայ յեղափոխութեան զաղափարաբանութիւնը, հատոր Բ. Երևան, 1994, էջ 151 – 152 :
22. Վերջերս Հայաստանում հրատարակվեց այդ արժեքավոր ժողովածուի հայերեն թարգմանությունը, որտեղ ներկայացված է ծրագրի հայերեն թարգմանությունը: Տես. Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում: Հատոր I: Աշխատասիրությանը *Արթուր Պելերյանի*: Առաջաբանը՝ *Ժան-Բատիստ Դյուրոպիի*. Ֆրանսերենից թարգմանեց *Վարուժան Պողոսյանը*. Երևան, 2005, էջ. 27 – 28 :
23. *Vahakn N. Dadrian*, The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians. – Holocaust and Genocide Studies, 1993, Volume 7, Number 2, p. 173 – 201.
24. Ibid., p. 174 – 175.
25. Ibid., p. 174.
26. Նա եղել է “Հատուկ կազմակերպության” ղեկավարներից: Տես. *Vahakn N. Dadrian*, Documentation of the Armenian Genocide in German and Austrian Sources. New Brunswick, 1994, p. 110. Այստեղ Շտանգեի զինվորական կոչումը սխալմամբ նշված է գնդապետ:
27. Der deutsche Oberstleutnant *Stange* an die deutsche Militärmission in Konstantinopel, Erserum, den 23. August 1915, Geheim. - DE/PA-AA/BoKon/170, www.armenocide.net -1915-08-23-DE-013. Geheim!

28. Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*. London, 1983, p. 200.
29. Ibid.
30. Տես մամակի տեքստում *Արամ Անտոնյան*, Մեծ ոճիրը: Պոսքըն, 1921, էջ. 130:
31. Տես այդ մասին *Osman Selim Kocahanoğlu*, İttihat-Terraki'nin sorgulanması ve yargılanması: Mcclis-i Mebusan tahkikatu, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin içyüzü, Divan-ı Ilarb-i Örfi muhakemesi. İstanbul, 1998, s. 629.
32. British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals. By *Vartkes Yeghiayan*. La Verne, 1991, p. 52.
33. *Osman Selim Kocahanoğlu*, İttihat-Terraki'nin sorgulanması ve yargılanması: Mcclis-i Mebusan tahkikatu, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin içyüzü, Divan-ı Ilarb-i Örfi muhakemesi. İstanbul, 1998, s. 630 – 631.
34. Տես այդ մասին *Vahakn N. Dadrian*, The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus. Oxford, 1995, p. 220.
35. *Erdal Şimşek – İlhan Bahar*, Türkiye'de istihbaratçıhık ve MIT. İstanbul, 2004, s. 186 – 187.
36. *Erik Jan Zürcher*, The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905 – 1926. Leiden, 1984, p. 128.
37. *Walter K. Ezell*, Investigating Genocide: A Catalog of Known and Suspected Cases, and Some Categories for Comparing Them. - Remembering for the Future: Working Papers and Addenda. Volume III: The Impact of the Holocaust and Genocide on Jews and Christians. Editorial Advisory Board: *Yehuda Bauer, Alice Eckardt, Franklin H. Little*, and others. Oxford – New York – Beijing – Frankfurt – Sao Paulo – Sydney – Tokyo – Toronto, 1989, p. 2880 – 2892.
38. Տես. *Steven T. Katz*, Quantity and Interpretation: Issues in the Comparative Historical Analysis of the Holocaust. - Remembering for the Future: Working Papers and Addenda. Volume III: The Impact of the Holocaust and Genocide on Jews and Christians. Editorial Advisory Board: *Yehuda Bauer, Alice Eckardt, Franklin H. Little*, and others. Oxford – New York – Beijing – Frankfurt – Sao Paulo – Sydney – Tokyo – Toronto, 1989, p. 2510.
39. *Вице-консул в Филипполе - Послу в Константинополе*, 17 /29 мая 1876г., копия, прил.к предыд. — Архив Внешней Политики России (АВПР), ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, л. 160об.
40. Տես Հայտարարագրի տեքստում. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1982, с. 602.
41. Այդ գաղտնի զեկուցագրի տեքստը՝ հայերեն թարգմանությամբ, առաջին անգամ հրատարակել է ցեղասպանության վերապրող և խորունկ հետազոտող Հայկազն Ղազարյանը: Տես *Հայկազն Գ. Ղազարյան*, Ցեղասպան թուրքը. Պեյրուք, 1968, էջ. 324 – 328:
42. Ինչպես երևում է փաստաթղթի համատեքստից, Թալեաթի “մտատանջությունը” դա հայ ժողովրդի ձգտումն էր իրականացնել բարենորոգումներ Արևմտյան Հայաստանում:
43. Թարգմանության հեղինակը, հաշվի առնելով սույն պարբերության

- կարևորությունը, քիրում է թուրքերին արտահայտությունը՝ հայերին տառերով. *քյոպլիյեն իզայեսի*.
44. *Հայկազն Գ. Ղազարյան*, Ցեղասպան թուրքը..., էջ. 325:
 45. Տեքստը տես Vakt-ı seferde icraat-ı Hükûmete karşı gelenler içün cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkmda kanun-ı muvakkat. - Takvîm-i Vekâyi'. 18 Receb 1333 / 19 Mayıs 1331. 7. sene, nr. 2189.
 46. Ibid.
 47. Ibid.
 48. Այդպես է պնդում Հ. Ղազարյանը, որի ձեռքի տակ գտնվել է օրենքի լրիվ տեքստի իր իսկ կողմից ընդօրինակած պատճենը, որը, ցավոք, մա չի հրատարակել: Տես. *Հայկազն Գ. Ղազարյան*, Ցեղասպան թուրքը..., էջ. 328:
 49. Տես. *Vahakn N. Dadrian*, Warrant for Genocide: Key Elements of Turko – Armenian Conflict. New Brunswick, 1999, p. 124.
 50. Տեքստը տես. Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıtname: Hûlasâ-i me'âli, 17 Mayıs 1331. - BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbatası, 198/163. - <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/pdf/2/17.pdf>
 51. Պիտի հասկանալ, ըստ երևույթին, “խնդրի քննարկման համառոտ նկարագրություն”:
 52. Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıtname: Hûlasâ-i me'âli, 17 Mayıs 1331...
 53. Տես այդ մասին *Ռուբեն Սաֆրաստյան*, Ինչպես էր մախապատրաստվում ցեղասպանությունը. երիտթուրքերը 1910 թ. - Իրան-Նամե. Արևելահայտական հանդես, 1997, 4-5-7, էջ. 7:
 54. *Frank Chalk*. Definitions of Genocide and Their Implications for Prediction and Prevention. - In: Remembering for the Future: Working Papers and Agenda. Volume III: The Impact of the Holocaust and Genocide on Jews and Christians. Oxford-New York-Beijing-Frankfurt-San Paulo-Sydney-Tokyo-Toronto, 1989, p. 2382.
 55. *Leo Kuper*, Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century. New Haven and London, 1981.
 56. *Irving Louis Horowitz*, Taking Lives: Genocide and State Power. New Brunswick-London, 1997.
 57. *Yves Ternon*, L'Etat criminel: Les génocides du XXe siècle, Paris, 1995.
 58. *Ռուբեն Սաֆրաստյան*, Ցեղասպանության ակումբները միջնադարյան Օսմանյան կայսրությունում. 1. - Պատմա - քանասիրական հանդես, 1998, թիվ 1-2 (147-148), էջ 105-112: